

А. Бардецький, В. Самолюк

ЕТАЛОННИЙ КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС БІЛОГРУДІВСЬКОГО ГОРИЗОНТУ ВОЛИНИ ЗІ СТАРОГО ЛЮБАРА

У статті опубліковано керамічні матеріали, отримані з шурфування в с. Старий Любар на Житомирщині, які на сьогодні являються єдиними, що представляють білогрудівський горизонт на території Волині. Проведено порівняння даної колекції з матеріалами фінального горизонту тшинецького культурного кола і могилянської групи Волині, а також опорних пам'яток білогрудівської культури Правобережного Лісостепу.

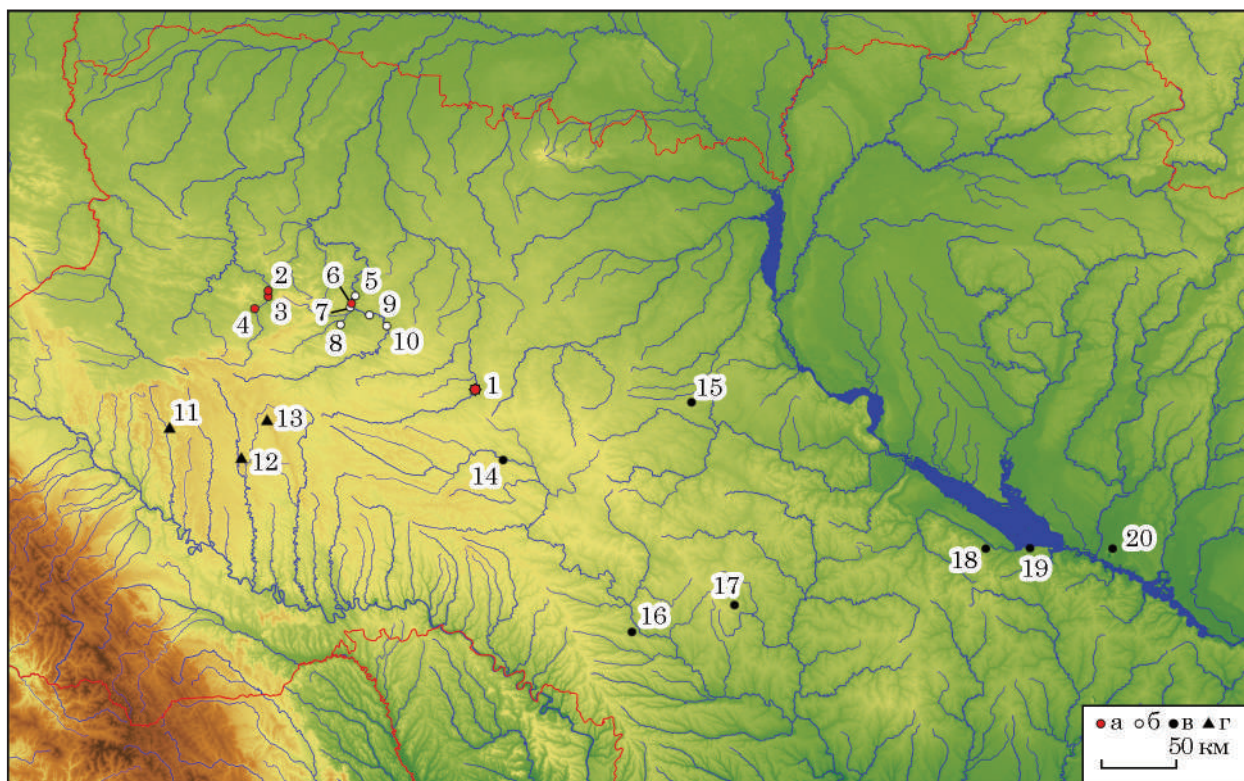
Ключові слова: епоха бронзи, білогрудівська культура, чорноліська культура, могилянська група, тшинецьке культурне коло, кераміка, Волинь.

На сьогодні не викликає сумнівів те, що територія Південно-Східної Волині у фінальній бронзі і ранньозалізному віці в культурному відношенні належала до лінії розвитку, властивій Правобережному Лісостепу і являла собою її периферію. Археологічні джерела тут демонструють схожу для неї трансформацію матеріальної культури від пізніх проявів тшинецького культурного кола до лісостепової ранньоскіфської. І хоча периферійність значною мірою ізолювала Волинь від визначальних культурних впливів Дунайсько-Дністровського Гальштату і Причорноморського Степу, але в матеріалах, а головним чином в кераміці, частково простежується вже знайома етапність цієї культури. Вона відображена в пам'ятках так званої могилянської групи, окремі горизонти якої можна корелювати з горизонтами чорноліської культури, жаботинського етапу та ранньоскіфської лісостепової культури. Складність докладної реконструкції її розвитку на основі наявних зараз джерел, вимагає обережності в побудові схеми і спонукає застосовувати поняття «горизонт», під яким мається на увазі

комплекс типологічних ознак, який не є синонімом понять «етап» чи «фаза» і допускати часткову, або навіть повну синхронність окремих горизонтів.

Та коли постає питання, якими волинськими пам'ятками представлений горизонт, який би відповідав білогрудівській культурі Лісостепу, то виявляється, що для джерельної бази це є буквально «темні віки». На загальній карті, опублікованій С. С. Березанською ще в 1971 р., в басейнах Горині і Случі позначено п'ять пунктів: Нетішин, Славута, Іванівка, Миропіль і Чорторія (Березанська 1971). З того часу минуло пів століття, карта ця неодноразово дублювалася (Березанська 1985, карта 12; Толочко 1997, карта 14; Лысенко 2015, рис. 2) та була поміченою в основі інших загальних карт, але зараз мабуть не знайдеться нікого, хто знайомий з цими матеріалами, чи взагалі хоч знає, що це за пам'ятки. Те ж саме можна сказати і про кілька пунктів на притоці Тетерева — р. Гнилоп'яті.

Оригінальний і дискусійний погляд продемонструвала Л. І. Крушельницька, помістивши у верхів'ях Горині і Случі та на Ікві волинську групу культури Ноа, яка на її думку «проживала у відносному спокої» ще й на початку гальштатського періоду і з якою могли активно контактувати носії білогрудівської культури. Хоча ці погляди були виражені дослідницею мимохідь і декларативно, розглянути дане питання варто буде детальніше наприкінці статті. Зараз важливо зазначити лише те, що з представленого авторкою переліку волинських пам'яток культури Ноа: Кременець і Лепесівка взагалі не відомі загалу, а інші — курган в Іванні, поховання в Дубні та поселення в Костянці — є тшинецько-комарівськими за

Рис. 1. Карта пам'яток згаданих у тексті: 1 — Старий Любар-Вілла; 2 — Дубно-Дубовець; 3 — Тараканів 4 і 5; 4 — Птича 3; 5 — Могиляни; 6 — Розваж-Кошара; 7 — Монастирок 2; 8 — Кам'янка-Хутір Брідок 1 і 2; 9 — Полянь-Сіножать; 10 — Славута, зольник; 11 — Жуків 2; 12 — Воля IV; 13 — Грицівці; 14 — Сандраки; 15 — Малополовецьке 2а і 13; 16 Гордіївський могильник; 17 — Собківка; 18 — Суботівське городище; 19 — Велика Андрусівка; 20 — Єривівка II. **Умовні позначення:** а — фінальний горизонт тшинецького культурного кола; б — могилянська група; в — білогрудівська культура та Гордіївський могильник; г — культура Ноа

контекстом і доволі ранніми, тож випадають з нашого розгляду через свою кардинальну невідповідність по часу. Примітно, що серед них також зазначено Негішин, але теж без конкретизації (Крушельницька 1998, с. 180, рис. 108; 2006, с. 12,13, рис. 1: 24—29).

Таким чином, при потребі проілюструвати матеріали білогрудівського горизонту з Волині ми не можемо послуговатися жодною відомою в літературі вибіркою. Однак відповідною є доволі репрезентативна керамічна колекція з місцезнаходження Старий Любар—Вілла, яку вперше повністю представлено в даній статті. Пам'ятку відкрив науковий працівник Негішинського краєзнавчого музею О. В. Гладуненко і в 1999 р. дослідив шурфуванням спільно з В. О. Самолюком, який на той час також працював у цьому музеї. Зараз ці матеріали зберігаються в фондах останнього.

Матеріали. Перші зразки кераміки було виявлено в розмиві низького правого борту струмка при його впадінні в р. Случ на території села Старий Любар Житомирської обл., яке з 2020 р. входить до Любарської селищної територіальної громади. Координати місцезнаходження: $49^{\circ}55'11.20''$ Пн $27^{\circ}44'52.50''$ Сх (рис. 2). На місці знахідки вздовж краю урвища було закладено шурф розмірами $5 \times 2,5$ м, витягнутий по лінії захід—схід. Його пройде-

Рис. 2. Супутниковий знімок Google ділянки с. Старий Любар із позначенням місця шурфування в ур. Вілла. Дата отримання зображення 3.23.2020

но на глибину 0,8 м (4 механічні шари — т. зв. штики) до рівня залягання світлого піщаного алювію. Жодних слідів археологічного об'єкта виявити не вдалося. Фрагменти кераміки за-

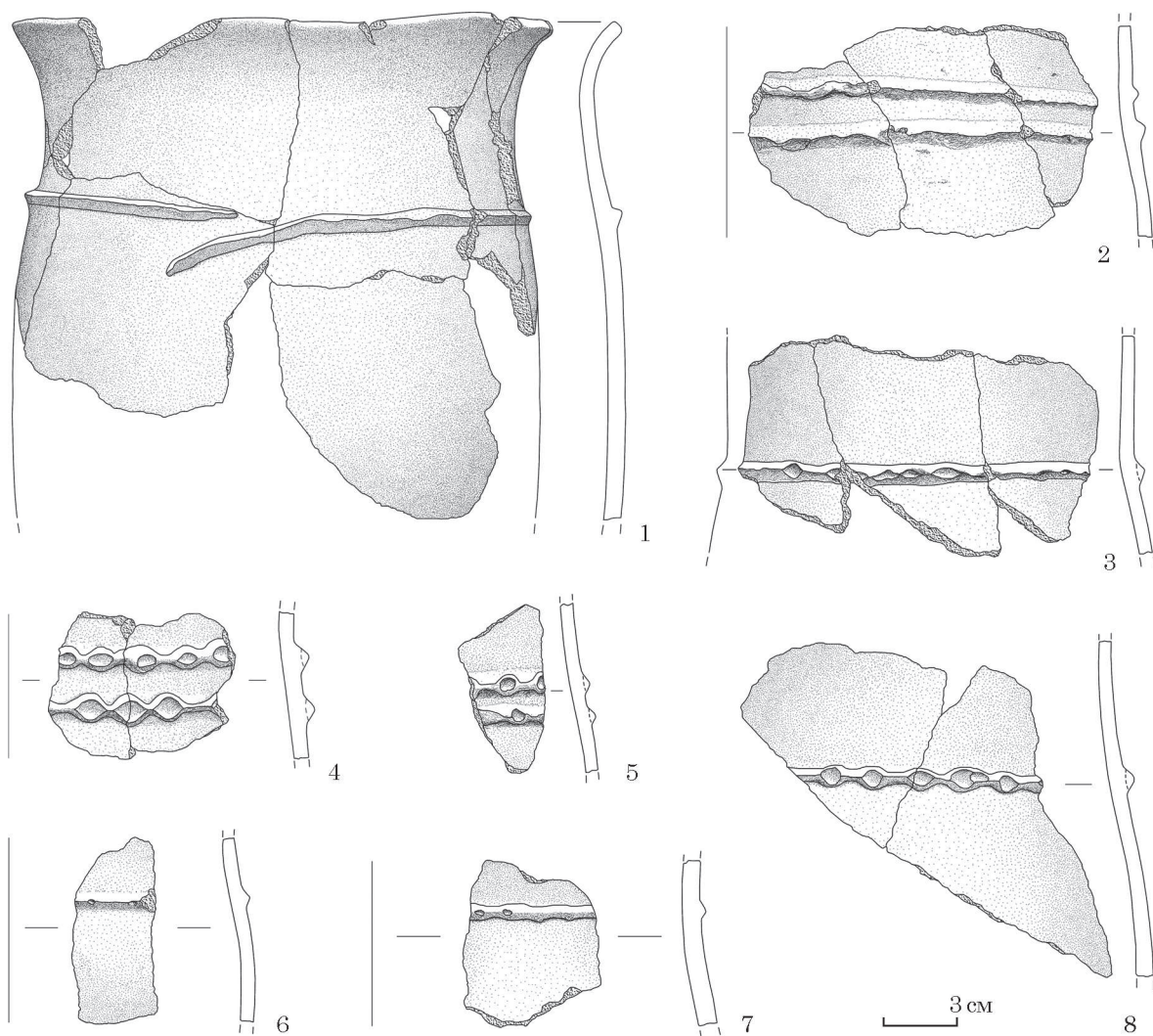

Рис. 3. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): горщики

лягали в товщі сірого гумусованого піщаного ґрунту, на всій площі шурфу, переважно в межах останнього (4-го) штика. Припускаємо, що вони могли бути перевідкладені шляхом розмиву культурного шару повеневими водами. Не дивлячись на такий непевний контекст, сама вибірка кераміки являє собою доволі цілісний і багатий комплекс з виразними білогрудівськими рисами, що вкупі робить його винятково рідкісним для Волині.

Усього виділено 52 діагностичних екземпляри, серед яких переважно верхні частини посудин, деякі зібрані або склеєні з кількох фрагментів. Одну корчагу і одну миску реставровано на повну висоту, і ще один горщик склеєно з десяти фрагментів на половину висоти та діаметра. В більшості мисок і дрібних посудинок реконструйована форма є більш чи менш зрозумілою навіть на підставі фрагмента.

Уся кераміка має черепок з відносно міцним випалом, плямисто забарвлена різними відтінками сірого, коричневого, цеглястого кольорів. У формувальній масі усіх посудин присутні домішки жорстви, часто в комбінації з піском

(за винятком шести). Використання в якості джерела для домішок місцевих порід каменю з включеннями слюди і піриту спричинило появу блискіток цих мінералів і серед домішок у більшості посуду. Не помічено їх було лише у 8 екземплярів, а в окремих — їх була дуже велика кількість. Ці мінерали як продукти вивітрювання могла містити також і глина. Лише одна посудина у якості домішок мала шамот із піском (рис. 5: 32). Поверхня посуду добре згладжена, шерехатість проявляє мірою кількості домішок. В окремих посудин, формувальна маса яких містить велику кількість жорстви, поверхня є суцільно горбкуватою. Помітно старанніше вона вигладжена у мисок і лише у двох з них вона була злегка лискована (рис. 4: 4, 13). Ще одна посудина мала лисковану внутрішню поверхню (рис. 5: 5).

До **горщиків**, окрім згаданого склеєного (рис. 2: 1), без сумніву можна віднести всі фрагменти з валиками (рис. 2: 2—8). Окрім того, що це впливає з досвіду знайомства з колекціями інших білогрудівських пам'яток, дані екземпляри мають слабкий вигин профілю, тобто

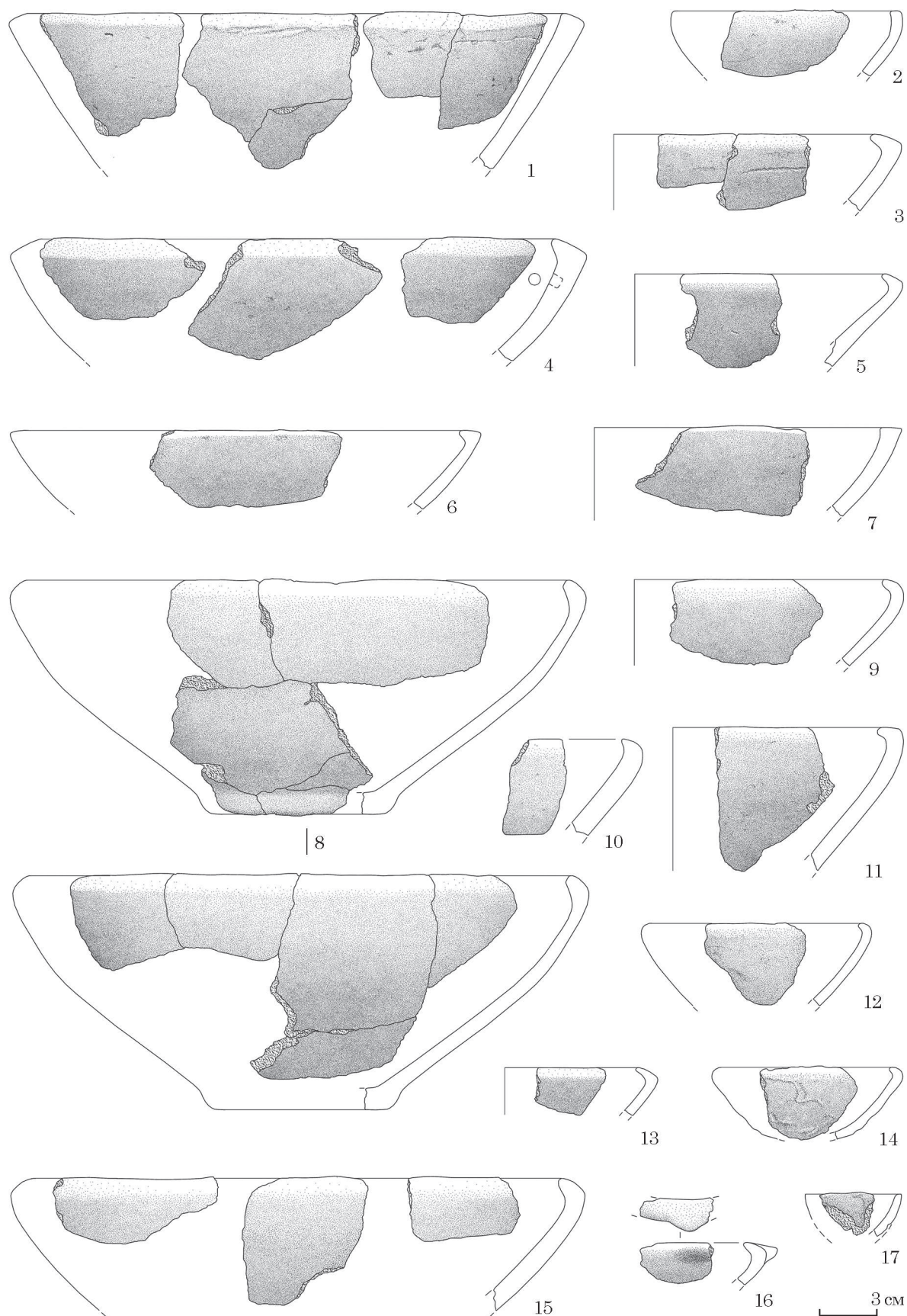

Рис. 4. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): миски

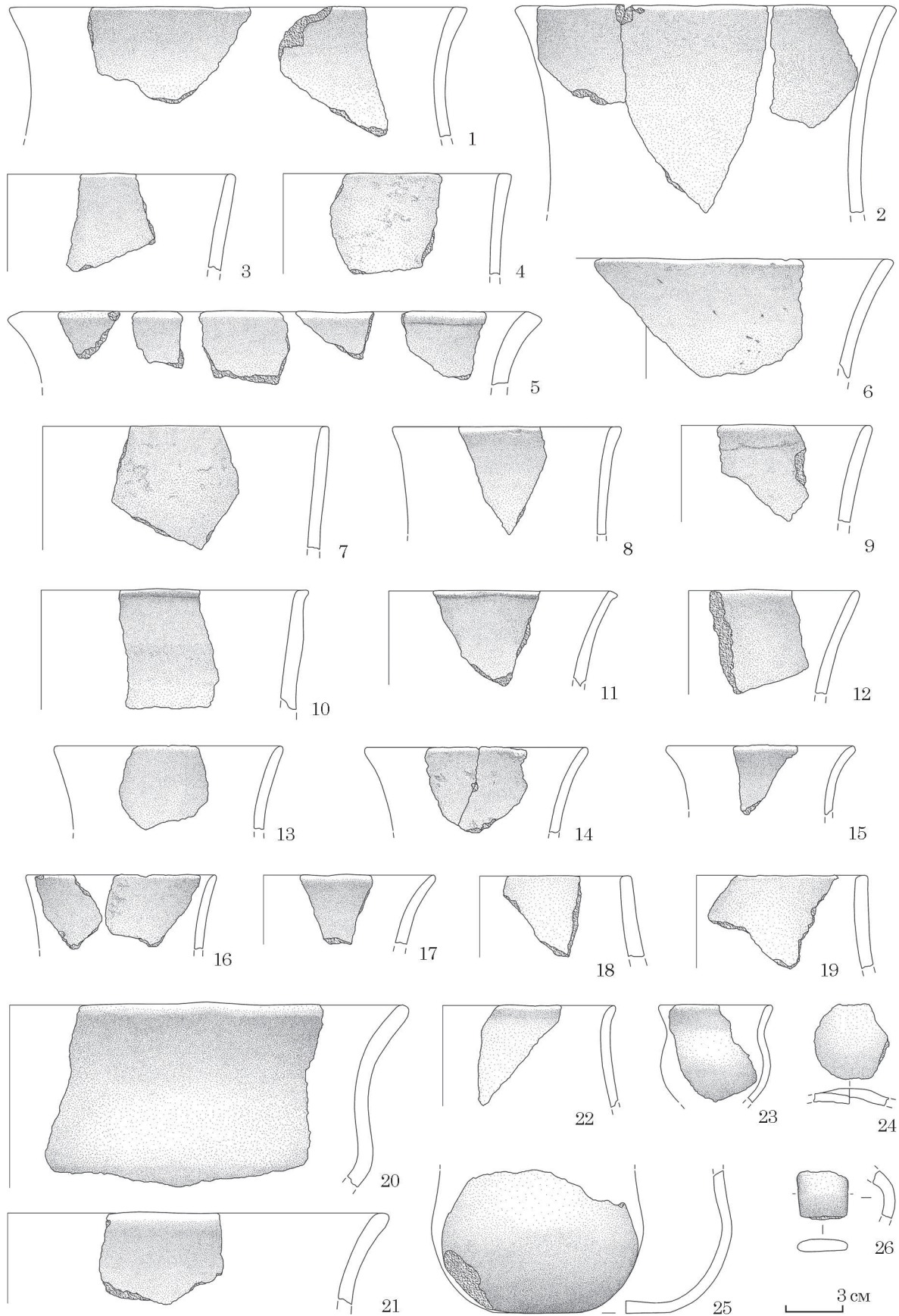

Рис. 5. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): різний посуд

незначну різницю діаметрів шийки і плічок, завдяки чому візуально вгадуються стрункі пропорції горщиків. Цього на жаль не скажеш про цілий ряд фрагментів вінець, проте, які б з них не належали горщикам, важливим є те, що жоден з них не був орнаментований (рис. 5: 1—17). Таким чином, у збірці єдиним оздобленням є валики: як гладкі, так і карбовані тисненнями. Причому є карбування дрібне і нерегулярне (рис. 3: 3, 6, 7), а є — нанесене густо і глибоко, так, що деформує валик і створює ефект «наміста» (рис. 3: 4, 5, 8). Розміщуються вони на переході від плічок до шийки, приблизно на четвертині висоти горщика від вінець, в трьох екземплярів — попарно. На одному горщику збереглося місце з характерним асиметричним завершенням незімкнутих кінців валика (рис. 3: 3).

У колекції домінують *миски* з лійчастим, злегка опуклим тулубом (рис. 4). Усі вони мають загнуті досередини вінця, які утворюють своєрідний карнизик (інші часто вживані назви — г-подібний виступ, носик, бортик, валик), за нюансами виконання якого вони і різняться між собою. Раніше автори вже розглядали варіативність подібного різновиду мисок на прикладі однієї зразкової пам'ятки могиланської групи, датованої передскіфським часом — Монастирок 2 (Бардецький, Самолюк 2020, с. 104). Там цьому посприяла велика вибірка, яка дозволила згрупувати профілі, намітивши їхні варіанти, серед яких не важко помітити відповідники мискам Старого Любара. Через значно меншу кількість останніх, на впорядкування мисок з Монастирка варто зважати задля більшої переконливості у виборі варіативних ознак, а також для зручності в подальшому порівнянні з іншими пам'ятками. Серед виділених раніше варіантів зараз в колекції маємо наступні.

Варіант А. Визначальною його ознакою є менші розміри виступаючого всередину карнизика відносно товщини стінок миски, часто він ледве намічений, з плавним переходом до внутрішньої стінки, а його верх утворює зрізаний рівний майданчик (рис. 4: 2, 7).

Варіант Г. Масивний карнизик виступає на відстань рівну або більшу за товщину стінки миски, та орієнтований здебільшого під прямим кутом до неї з досить різким переходом, і, таким чином, утворює широкий нахилений назовні майданчик (рис. 4: 3—6, 13).

Варіант Д. Профіль має значну заокругленість обрисів, особливо зовнішнього краю, а в більшості випадків і сам майданчик має випуклу поверхню. При цьому нахил майданчика відносно стінок миски варіюється від гострого кута до тупого, довжина і масивність карнизика також бувають різними (рис. 4: 8—12, 14—16).

Осібно стоїть миска з прямими товстими вінцями і плоскими краями. Зсередини в неї

помітне ледве намічене потовщення (рис. 4: 1). На Монастирку 2 подібні миски були виділені в окремий 2-й різновид.

У повністю реставрованої миски було добре виділене денце (рис. 4: 8). Із оздоблення мисок маємо лише два зразки. В одній із них всередині під вінцями було нанесено ряд круглих ямок (відстань між ними 2,5 см; рис. 4: 4), інша мала виступаючий назовні пластичний наліп з плоским верхом, дещо припіднятим відносно площини вінець (рис. 4: 16).

До окремого типу мисок відносимо посудину з S-подібним профілем. Вона мала плавно відігнуті назовні вінця із заокругленими краями (рис. 5: 20). Один фрагмент вінець також, можливо, належав аналогічній мисці (рис. 5: 21). Те саме може стосуватись і посудини з потовщеними вінцями з плоскими краями (рис. 5: 5).

Реставрований екземпляр *корчаги* має біконічну форму. Нижня половина профіля злегка випукла, а верхня — увігнута, так, що вінця орієнтовані вертикально і мають горизонтально зрізані краї. Денце добре виділене, з невеликим фланцем (рис. 6). Корчага мала висоту 42 см і діаметр вінець 25—26 см. Ще два фрагменти вінець, судячи з їхньої орієнтації, могли належати схожим за формою, дещо меншим посудинам (рис. 5: 18, 19). Корчагою також могла бути своєрідна посудина, в якій, нагадаємо: єдиний був у домішках присутній шамот, а не жорства. Вона мала високу шийку і відігнуті назовні вінця (рис. 5: 22).

Є дві малі посудини, які можна віднести до *кубків*, хоча не виключено, що це могли бути і кухлі, в яких не збереглась частина з вушком. Один з них був маленький (діаметр 6 см) і мав S-подібний профіль (рис. 5: 23). Від іншого, більш крупного, маємо фрагмент півкулястого тулуба з плоским невиділеним денцем і слабо виділеними плічками (рис. 5: 25). Припускаємо, що такій же малій посудині (кубку чи кухлику) належало увігнуте всередину денце (рис. 5: 24). Окремо також було знайдено фрагмент стрічкоподібного вушка (рис. 5: 26). Маємо один зразок мініатюрної посудинки — півсферичної чаші діаметром 5 см (рис. 4: 17).

Інший посуд, який представлений фрагментами неорнаментованих вінець, немає можливості віднести до котроїсь із форм (рис. 5: 1—17). Більша частина з них звісно мала би бути горщиками, але в кожному конкретному випадку певності у цьому немає. Окрім розмірів (діаметр 10—30 см) вони різняться і за формою профіля. Вінця варіюються від прямих (рис. 5: 3, 7, 10) до відігнутих назовні (рис. 5: 15, 17), а їхні краї бувають заокруглені або плоскі, як потоншені так і потовщені, і навіть виступаючі назовні у формі карнизика (рис. 5: 10, 11).

Обговорення та інтерпретація. Попереднє віднесення отриманої в Старому Любарі керамічної колекції до білогрудівського горизонту зроблене авторами на підставі знайомства

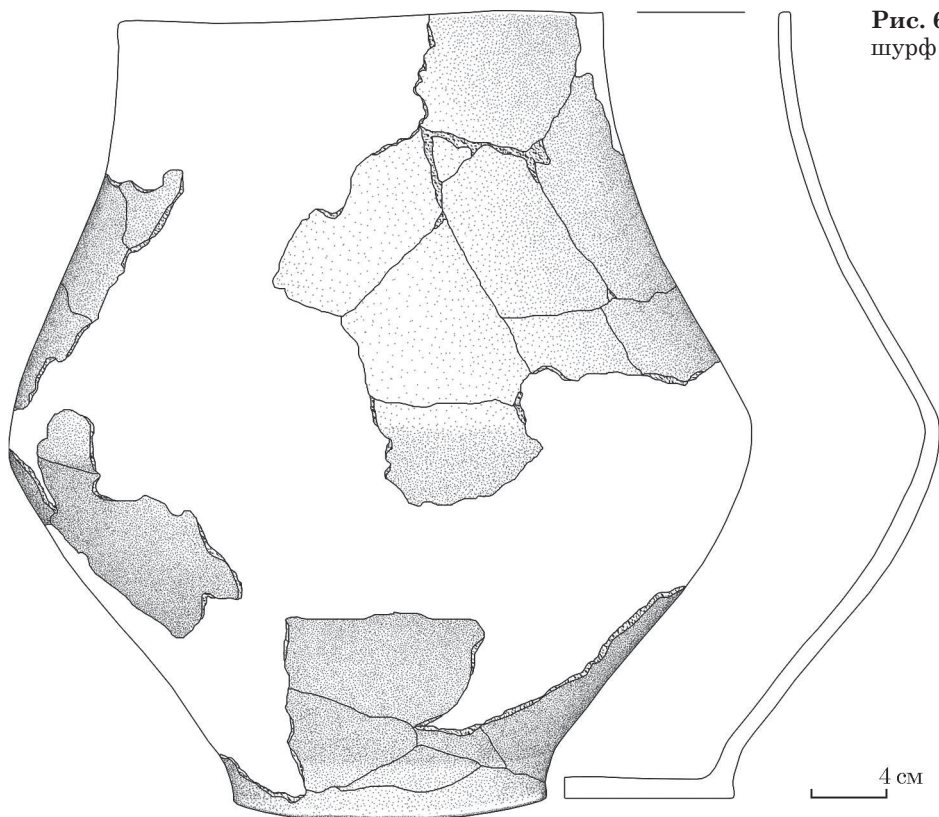

Рис. 6. Старий Любар, ур. Вілла, шурф 1 (1999 р.): корчага

з матеріалами інших опорних пам'яток Лісо-степу, відомих з літератури, та підтверджено шляхом діахронного порівняння з волинськими пам'ятками. Нижче наведемо ряд спостережень, які дозволяють аргументувати таку атрибуцію.

На Волині, у межиріччі Стиру і Горині відкрито ряд пам'яток, які можна віднести до фінального горизонту тшинецького культурного кола (далі ТКК). Посуд з них майже повністю позбавлений класичної тшинецької орнаментативної стилістики і стилістично відповідає пізньому вияву культурного кола Ноа—Сабатинівка—Кослоджень. Головним чином це відображено у виконанні горщиків, оздоблених валиками іноді в комбінації з проколами, неповними проколами, або перлинами, та у зміні рецептури формувальної маси, а також у вигляді черепка. Суміжним схожим явищем є так званий мошнянський горизонт ТКК, виділений для Середнього Подніпров'я і датований XIV—XIII ст. до н. е. (Лисенко 2002, с. 173). Із частково опублікованих волинських пам'яток можна назвати Дубно-Дубовець (Бончковський та ін. 2020, с. 618, рис. 14: 8—15), Птича 3 (Ткач 2012), Розваж-Кошара (Позіховський та ін. 2007), Тараканів 4 (Ткач Бардецький 2004), Тараканів 5 (Бардецький 2006). Значно більші збірки з них і ще з двох десятків інших місцезнаходжень зараз готуються до публікації. В перших статтях і повідомленнях про розкопки на пам'ятці Дубно-Дубовець відповідні матеріали атрибутовувалися ще як білогрудівські, проте в процесі поповнення джерел і опрацювання інших

пам'яток стало зрозуміло, що їх варто виділяти в окремий горизонт.

Процес зміни керамічного стилю від класичного тшинецького горизонту до фінального, представленого вищевказаними пам'ятками, і побутування останніх відбувалися паралельно з розвитком класики культури Ноа та появою пізніх її пам'яток в центрі Подільської височини (Жуків 2, Воля IV, Грицівці; Білик та ін. 2000, с. 89—93; Крушельницька 2006, с. 75—88). Повертаючись до піднятого у вступі питання, не маємо сумніву, що саме ці волинські пам'ятки були би зараховані Л. І. Крушельницькою до виділеної нею так званої волинської групи культури Ноа, якби вони на той час вже були відомі. Їхня стилістична, а отже і часова близькість до подільських пам'яток куди більш очевидна, ніж тих, на які посилалась авторка (Івання, Дубно, Костянець, інші перевірити неможливо). Наголосимо, що саме близькість, але не тотожність. Не важко помітити різницю, бо на Волині головний маркер — все ті ж горщики з валиками мають відігнуті назовні вінця, тобто залишаються в тренді традиційної тютьпаноподібної форми, тоді як в культурі Ноа, зокрема і в найближчих комплексах Поділля, домінуючою є банкоподібна форма. Тобто тут може йти мова хіба що про близькі тенденції у зміні стилю, але не про переселення на Волинь носіїв ноаїчних традицій, що безумовно відбулось би у появі тут аналогічної кераміки. До того ж для волинських валикових горщиків зовсім нема потреби шукати джерела ззовні, оскільки вони численно представлені тут у

раніших комплексах Нетішинських зольників (Berezanska et al. 2001).

Вищеописаний фінальний горизонт ТКК Волині розглядається нами як ґрунтоутворюючий для білогрудівського горизонту, адже так процес появи останнього уявляється і для всієї території Правобережного Лісостепу (Березанська 1971, с. 404). В Середньому Подніпров'ї, наприклад, С. Лисенко розміщає білогрудівський горизонт ще в межах ТКК, основуєчись, зокрема, на матеріалах пам'яток Малополовецького археологічного комплексу (Лисенко 2002, с. 173, 174). Цікаво, що частина кераміки поселення в Сандраках (друга група кераміки за Лагодовською), яке традиційно вважається білогрудівським, знаходить відповідники якраз в кераміці фінального горизонту ТКК з Волині (Лагодовська 1954, табл. 2: 8—13).

На жаль поки що жодна з відомих пам'яток, подібних до Дубно-Дубовця та Тараканова 5, не зрівняється зі Старим Любаром за наповненням керамічної колекції. Головним критерієм для їхнього порівняння є все ті ж горщики. У перших валики майже всі гладкі і, що головне, розташовуються відносно близько до вінець, переважно на відстані 3—5 см, тобто на шийці, або біля її основи. В горщиків зі Старого Любара, як зазначалось, валики опущені приблизно на чверть їхньої висоти, частіше на плічка, що метрично дає значно більші показники (до 10—15 см). Шийки і вінця в цих горщиків також більш видовжені, а на частині валиків з'являється карбування пальцевими втисненнями та зникають прив'язані до них ряди наскрізних або часткових проколів. Аналогічна ситуація фіксується на всіх опорних пам'ятках білогрудівської культури. Під питанням залишається те, наскільки традиція наносити ряд наскрізних отворів від вінцем, яка зафіксована на горщиках білогрудівського горизонту з Малополовецького 2а і 13 і яка отримала широке розповсюдження вже в чорноліській культурі, пов'язана з тими отворами, що супроводжували гладкі валики в тшинецьких горизонтах, в тому числі навіть класичних. Те саме стосується і перлин, які найбільшого розповсюдження в Лісостепу набувають ще пізніше — в II і III горизонтах Жаботинського етапу та у ранньоскіфському періоді, як і на Волині в пізніх горизонтах могилянської групи. Тяглість їхнього застосування в орнаменталії з пізньої бронзи не є очевидною, принаймні на прикладі білогрудівських пам'яток, в тому числі і зі Старого Любара.

Що стосується мисок, то у фінальному горизонті ТКК ми знаходимо аналогії лише для екземпляра з S-подібним профілем (рис. 5: 20), тоді як лійчастих мисок із виступаючими середина карнизиками у ньому не зафіксовано. Це можна було би списати на недоліки відбору зразків за відсутності закритих комплексів, але кераміка цього горизонту дуже виразна

на вигляд, особливо на Дубенщині, де замість кам'яної жорстви в формувальній масі часто присутній кремій, а також велика кількість піску. Цим вона кардинально відрізняється від багатой на шамот кераміки могилянської групи, тому повністю пропустити такі миски, сплутавши їх з передскіфськими, було би неможливо.

З пам'яток могилянської групи, матеріали яких опубліковані і достатні для порівняння, є епонімний могильник у Могилянах (Крушельницька 1974), вже згаданий нами могильник Монастирок 2 (Бардецький, Самолюк 2020), зольник біля Славути (Березанська, Пясецький 1978), поселення Полян-Сіножать (Самолюк 2004, с. 138, 139, табл. 6) та два місцезнаходження Кам'янка-Хутір Брідок 1 і 2 (Романчук 2011, с. 115—116). Саме на них у відносно чистому вигляді представлений горизонт, який відповідає чорноліській культурі і першій половині жаботинського етапу, що раніше було показано на прикладі Монастирка 2 (Бардецький, Самолюк 2020, с. 107—109). Вдалося простежити наступні відмінності, які різнять кераміку з них і колекцію Старого Любара: 1) домінуючою домішкою у формувальній масі стає шамот; 2) горщики під краєм вінець часто оздоблюються валиком (здебільшого карбованим) або рядом наскрізних отворів, а часом обома способами; 3) за наявності другий валик розміщується ще нижче — близько середини висоти горщика; 4) значну частку лійчастих мисок складають варіанти Б і В, яких немає в Старому Любарі, тобто з витягнутими назовні загостреними краями або виступаючими назовні карнизиками; 5) збільшення частки мисок оздоблених пластичними виступами або карбуванням на зовнішніх краях, зрідка орнаментованих канелюрами, і ще рідше перлинами; 6) не знаходились зразки мисок з S-подібним профілем. При цьому такі риси, як форма горщиків, вигляд карбованих валиків, описані вище лійчасті миски варіантів А, Г і Д, біконічні корчаги, значна частка пласко зрізаних країв вінець у різних посудин свідчать про стилістичну близькість розглядуваної колекції з могилянськими.

Вищенаведене порівняння приводить нас до думки, що пам'ятку у Старому Любарі є підстави поміщати у відносну позицію між фінальним горизонтом ТКК та могилянським, і, за відсутності подібних виразних пам'яток на Волині, вважати, що вона поки єдина представляє окремих горизонт, який можна співвіднести з білогрудівською культурою (білогрудівським горизонтом) Правобережного Лісостепу. Таким чином ці три горизонти можна розмістити послідовно в схемі культурного розвитку на Південно-Східній Волині. Варто однак мати на увазі певну територіальну віддаленість Старого Любара, адже всі розглянуті пам'ятки знаходяться в межах Стиру і Горині (рис. 1), і в подальшому ця схема може деталізуватися.

Наостанок варто розглянути колекцію зі Старого Любара на тлі інших відомих білогрудівських комплексів. Опорними пам'ятками, які достатньо або вичерпно представлені в літературі, є перш за все нижній «ярус» Суботівського городища (за Тереножкіним), тобто матеріали з підлоги жител (Граков, Тереножкин 1958, с. 172; Гершкович 2016), а також зольники та поселення біля Собківки (Березанська, 1964), поселення Велика Андрусівка (Покровська, Петровська 1961), Єриствітка 2 (Башкатов та ін. 2018; 2019; 2020) та два поселення Малополовецьке 2а і 13 (Лысенко 2008; Лысенко, Лысенко 2007). В колекціях із них знаходимо аналогії горщикам з валиками, S-подібній мисці, біконічній корчазі і мініатюрній чаші, Окрім того вбачаємо подібність у відсутності орнаментативі вінець горщиків та більшості інших посудин, а також у домішці жорстви у формувальній масі.

Звертає на себе увагу відсутність на цих пам'ятках (окрім Малополовецького) лійчастих мисок із загнутими всередину краями. З одного боку це можна було б пояснити тим, що всі ці пункти розташовані близько до межі зі Степом, тобто по суті на протилежному краю ареалу, що нанесло відбиток на керамічний стиль і далеко не в одних лише мисках. Не дивлячись на те, що С. С. Березанська відзначала відмінність у посуді північних і південних районів поширення білогрудівського ареалу, саме цей момент з мисками вона пояснювала більш пізньою їхньою хронологією в рамках культури (Березанська 1971, с. 404). Цю версію можна було б підтвердити і наявністю в комплексах малополовецьких поселень, поряд з подібними мисками, ще й горщиків оздоблених наскрізними отворами під краєм вінець. В них можна вбачати початки традиції такого оздоблення, розвинутого потім у чорноліському горизонті, тобто їхню потенційну пізню позицію.

Але, як виявляється, на півдні Лісостепу, на тому ж таки Суботівському городищі, немає мисок із масивними карнизиками (волинських варіантів Г і Д) навіть у його верхньому (чорноліському) «ярусі», в чому не важко пересвідчитись, оглянувши всі ілюстрації кераміки (Гершкович 2016). Вони відсутні також у горизонті Жаботин І, з чого можемо зробити заключення, що це все таки історія лише про північну частину ареалу. Цікаво, що дві подібні миски, але з чорною лискованою поверхнею і в супроводі типових білогрудівських горщиків, було виявлено в курганах 33 і 34 Гордівського могильника, датованих за контекстом XII—XI ст. до н. е. (Березанська, Ключко 2011, с. 32, 33, 71—74).

Якщо відсутність наскрізних отворів під вінцями горщиків у Старому Любарі не окремих випадок, а справді свідчення більшої давності відносно комплексів Малополовецьких поселень (з яких є одна дата С14 Кі-6219, 2910 ± 30 ВР; Лысенко, Лысенко 2007, с. 261), то од-

наково, тих двох століть (XII—XI ст. до н. е.), які відводять для білогрудівської культури, як за типологічною, так і за абсолютною хронологією, цілком достатньо для змін, що відбулися в кераміці від фінального горизонту ТКК до становлення чорноліської культури, а на Волині — могилянської групи. Горизонти, які представляють Старий Любар і Малополовецьке 2а та 13 можуть виявитися не єдиними проміжними ланками на цьому довгому шляху «темних віків».

ЛІТЕРАТУРА

Бардецький, А. 2006. Поселення тшинецько-комарівського культурного кола Тараканів-5 на Дубенщині і його місце серед пам'яток епохи пізньої бронзи Волині. В: Охріменко, Г. (ред.). *Нариси культури давньої Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 423-434.

Бардецький, А. Б., Самолук, В. О. 2020. Кремаційний могильник ранньозалізного віку Монастирок-2 на Волині. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 41, с. 95-110.

Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2018. Дослідження поселення доби пізньої бронзи — ранньозалізного часу Єриствітка ІІ. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 183-185.

Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2019. Дослідження багат шарового поселення Єриствітка ІІ. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 155-156.

Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2020. Дослідження поселення доби пізньої бронзи — раннього заліза Єриствітка ІІ. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 183-185.

Березанская, С. С., 1985. Белогрудовская культура. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР: в 3-х томах*. 1. Киев: Наукова думка, с. 499-512.

Березанська, С. С. 1964. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка). *Археологія*, XVI, с. 49-75.

Березанська, С. С. 1971. Білогрудівська культура. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. Київ: Наукова думка, с. 394-438.

Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1978. Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою. *Археологія*, 24, с. 48-55.

Білик, М., Пелешишин, М., Чайка, Р. 2000. Археологічні матеріали з с. Жуків на Бережанщині (з історії населення висоцької культури). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 4, с. 87-104.

Бончковський, О., Бардецький, А., Пшеничний, Ю. 2020. Палеогеографічний підхід до вивчення багат шарової археологічної пам'ятки Острів Дубовець (Рівненська обл., Україна). In: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes: studia archaeologica Andreae Pelisiak vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszyw: Uniwersytet Rzeszowski, с. 599-631.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Граков, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1958. Суботовское городище (раскопки 1955 г.). *Советская археология*, 2, с. 164-178.

Крушельницька, Л. І. 1974. Пам'ятки могилянського типу. *Археологія*, 13, с. 11-24.

Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Крушельницька, Л. І. 2006. *Культура Ноа на землях України*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Лагодовська, О. Ф. 1954. Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки. *Археологія*, IX, с. 133-140.

Лисенко, С. Д. 2002. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXLIV: Праці Археологічної комісії, с. 155-178.

Лисенко, С. Д. 2008. Белогрудівський горизонт поселення Малополовецькое-2А. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 238-253.

Лисенко, С. Д. 2015. К вопросу о культурной принадлежности Гордеевского могильника. *Stratum plus*, 2, с. 207-230.

Лисенко, С. Д., Лисенко, С. С. 2007. Жилище белогрудівського горизонту с поселення Малополовецькое 13. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 254-262.

Позіховський, О., Охріменко, Г., Охріменко, В. 2007. Керамічні матеріали з пам'ятки Розваж-Копара на Острозщині. В: Охріменко, Г., Скляренко, Н., Калішук, О., Ткач, В., Романчук, О. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, с. 710-726.

Покровська, Є. Ф., Петровська, Є. О. *Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка*. Археологія, с. 129-144.

Романчук, О. 2011. Пам'ятки доби раннього заліза з окраїн Північно-Західної Ізяславщини. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 4, с. 115-131.

Самоліук, В. О. 2004. Пам'ятки типу «Могілянь»: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 135-147.

Ткач, В. 2012. Матеріали доби неоліту, енеоліту та бронзи з багатощарового поселення Птича-3. *Волино-Подільські археологічні студії*, III: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941—2006), с. 200-205.

Ткач, В., Бардецький, А. 2004. Нові пам'ятки тшинецької культури поблизу м. Дубно. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 148-155.

Толочко, П. П. (ред.). 1997. *Давня історія України: в 3-х томах*. 1: Первісне суспільство. Київ: Наукова думка.

Berezanska, S., Samoljuk, W., Taras, H. 2001. Smentarzysko kurhanowe kultury trzcinieckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (grupa I). *Archeologia Polski Srodkowoschodniej*, VI, s. 184-214.

REFERENCES

Bardetskyi, A. 2006. Poselennia tshynetsko-komarivskoho kulturnoho kola Tarakaniv-5 na Dubenshchyni i yoho mistse sered pam'iatok epokhy piznoi bronzy Volyni. In: Okhrimenko, H. (ed.). *Narysy kultury dawnoi Volyni*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, s. 423-434.

Bardetskyi, A. B., Samoliuk, V. O. 2020. Krematsiyni mohylnyk ranno-zaliznogo viku Monastyrok-2 na Volyni. *Materialy i Spravozenia Rzeszowskiego Ośrodku Archeologicznego*, 41, s. 95-110.

Bashkatov, Yu., Bitkovska, T., Peftits, D. 2018. Doslidzhennia poselennia doby piznoi bronzy — ranno-zaliznogo chasu Yerystivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 183-185.

Bashkatov, Yu., Bitkovska, T., Peftits, D. 2019. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia Yerystivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 155-156.

Bashkatov, Yu., Bitkovska, T., Peftits, D. 2020. Doslidzhennia poselennia doby piznoi bronzy — ranno-zaliznogo chasu Yerystivka II. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 183-185.

Berezanska, S. S., 1985. Belogradovskaia kultura. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiiia Ukrainiskoi SSR: v 3-kh tomakh*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 499-512.

Berezanska, S. S. 1964. Keramika bilohrudivskoi kultury (za materialamy rozkopok bilia s. Sobkivka). *Arkheolohiia*, XVI, s. 49-75.

Berezanska, S. S. 1971. Bilohrudivska kultura. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainiskoi RSR*. Kyiv: Naukova dumka, s. 394-438.

Berezanska, S. S., Piasetskyi, V. K. 1978. Zolnyky bilohrudivskoho typu na r. Horyni pid Slavutoiu. *Arkheolohiia*, 24, s. 48-55.

Bilyk, M., Peleshchysyn, M., Chaika, R. 2000. Arkheolohichni materialy z s. Zhukiv na Berezanshchyni (z istorii naselennia vysotskoi kultury). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 4, s. 87-104.

Bonchkovskiy, O., Bardetskyi, A., Pshenychnyi, Yu. 2020. Paleoeohrafichni pidkhid do vyvchennia bahatosharovoi arkheolohichnoi pam'iatky Ostriv Dubovets (Rivnenska obl., Ukraina). In: Debiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitibus usque ad montes: studia archaeologica Andree Pelisiak vitae anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszyw: Uniwersytet Rzeszowski, s. 599-631.

Gershovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Grakov, B. N., Terenozhkin, A. I. 1958. Subbotovskoe gorodishche (raskopki 1955 g.). *Sovetskaia arkheologiiia*, 2, s. 164-178.

Krushelnyska, L. I. 1974. Pam'iatky mohylianskoho typu. *Arkheolohiia*, 13, s. 11-24.

Krushelnyska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Prydnistrov'ia (za materialamy neporotivskoi hrupy pam'iatok)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Krushelnyska, L. I. 2006. *Kultura Noa na zemliakh Ukrainy*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Lahodovska, O. F. 1954. Poselennia chasu piznoi bronzy v s. Sandraky. *Arkheolohiia*, IX, s. 133-140.

Lysenko, S. D. 2002. Serednie Podniprovia za doby piznoi bronzy. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV: Pratsi Arkheolohichnoi komisii, s. 155-178.

Lysenko, S. D. 2008. Belogradovskii gorizont poselennia Malopolovetskoe-2A. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 238-253.

Lysenko, S. D. 2015. K voprosu o kulturnoi prynadlezhnosti Gordeevskogo mogilnika. *Stratum plus*, 2, s. 207-230.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2007. Zhilishche belogradovskoho gorizonta s poselennia Malopolovetskoe 13. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 254-262.

Pozikhovskiy, O., Okhrimenko, H., Okhrimenko, V. 2007. Keramichni materialy z pam'iatky Rozvazh-Koshara na Ostrozshchyni. In: Okhrimenko, H., Skliarenko, N., Kalishchuk, O., Tkach, V., Romanchuk, O. *Oleksandr Tsynkalovskiy ta praistoriia Volyni*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, s. 710-726.

Pokrovska, Ye. F., Petrovska, Ye. O. Poselennia kintsia epokhy bronzy bilia s. Velyka Andrusivka. *Arkheolohiia*, s. 129-144.

Romanchuk, O. 2011. Pам'ятки доби раннього заліза з окраїн Північно-Західної Ізяславщини. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 4, с. 115-131.

Samoliuk, V. O. 2004. Пам'ятки типу «Могілянь»: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 135-147.

Tkach, V. 2012. Матеріали доби неоліту, енеоліту та бронзи з багатощарового поселення Птича-3. *Волино-Подільські археологічні студії*, III: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941—2006), с. 200-205.

Tkach, V., Bardetskyi, A. 2004. Novi pam'iatky tshynetskoi kultury poblyzu m. Dubno. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 148-155.

Tolochko, P. P. (ed.). 1997. *Davnia istoriia Ukrainy: v 3-kh tomakh*. 1: Pervisne suspilstvo. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanska, S., Samoljuk, W., Taras, H. 2001. Cmentarzisko kurhanowe kultury trzcinięckiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (grupa I). *Archeologia Polski Środkowoschodniej*, VI, s. 184-214.

A. Bardetskyi, V. Samoliuk

EXEMPLARY CERAMIC COMPLEX OF THE BILOHRUDIVKA HORIZONT IN VOLYN FROM STARYI LIUBAR

As of today, the scientific literature lacks any ceramic complex from the territory of Volyn that could be associated with the Bilohrudivka horizon of the Right-Bank Forest-Steppe. Accordingly, a rather representative ceramic collection from the site of Staryi Liubar—Villa, fully presented for the first time in this article, is relevant. The site was discovered by O. V. Hladunenko and excavated in 1999 in collaboration with V. O. Samoliuk. Currently, these materials are housed in the collections of the Netyshyn Local Lore Museum, where both researchers were employed at the time.

The first samples of ceramics were discovered from the erosion of the low right side of the stream at its confluence with the Sluch River in the village of Staryi Lubar, Zhytomyr region. A trench measuring 5 × 2.5 m was excavated at the site. No traces of archaeological objects were found. However, at a depth of 0.6—0.8 m, a large number of ceramic fragments were unearthed. In total, 52 diagnostic vessel specimens were identified. All ceramics are well-fired, colored in various shades of gray, brown, and brick red. The molding mass of all vessels contains inclusions of crushed stone, often in combination with sand. The surface of the vessels is well smoothed, with roughness evident to a varying degree depending on the amount of inclusions. The only decoration on the pots is rollers: both smooth and embossed. The collection is dominated by bowls with a funnel-shaped, slightly convex body. They all have rims bent inward. A separate type of bowl is represented by vessels with an S-shaped profile. A restored specimen of big vessel has a biconical shape. There are two small vessels that can be attributed to cups, although it cannot be excluded that they were pitchers. Another ves-

sel, represented by fragments of unornamented rims, cannot be assigned to any specific vessel form.

The site at Staryi Liubar provides grounds for placing it in a relative position between the final horizon of the Trzcinięck cultural circle and the Mogiliany group of the Early Iron Age. It currently stands as the sole representative of a separate horizon that can be correlated with the Bilohrudivka culture (the Bilohrudivka horizon) of the Right-Bank Forest-Steppe. Thus, these three horizons can be placed sequentially in the cultural development scheme of South-Eastern Volyn. However, it is worth considering the significant territorial distance of Staryi Liubar, as all the discussed sites are located between the rivers Styr and Horyn, and further refinement of this scheme may be necessary.

Comparing the collection from Staryi Liubar with other known reference complexes of the Bilohrudivka culture, we find analogies for all vessel forms. However, bowls with rims bent inward are represented only at settlements in Malopolovetske. We believe that their appearance and wide distribution should be associated with the northern part of the Bilohrudivka culture's range.

Keywords: Bronze Age, Bilohrudivka culture, Chornolis Culture, Mogiliany group, Trzcinięck cultural circle, pottery, Volyn.

Одержано 2.03.2024

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна.

BARDETSKYI Andrii, Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1549-7545,

e-mail: bardeckyj@gmail.com.

САМОЛЮК Валерій, керівник експедиції Нетішинського міського краєзнавчого музею, с. Дядьковичі, Україна.

SAMOLIUK Valerii, head of the expedition of the Netishyn City Local History Museum, Diadkovychi, Ukraine.

E-mail: rivneus@ukr.net.